

УДК 061.2:[677:2-525.4](477.83/.86)"19"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2025.06.1560>

СВЯЩЕНИЧІ СПІЛКИ «РИЗНИЦЯ» І «ДОСТАВА» У ФОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРАМЕНТИКИ ГАЛИЧИНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — В ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Ольга ОЛІЙНИК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7292-3264>

кандидатка мистецтвознавства, наукова співробітниця,

Інститут народознавства НАН України,

відділ народного мистецтва,

проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,

e-mail: oliao1610mac@gmail.com

Проаналізовано діяльність священичих торговельно-промислових спілок «Ризниця» (Самбір) та «Достава» (Станіславів — Львів) кінця ХІХ — першої третини ХХ ст., які відіграли провідну роль у розвитку українського церковного мистецтва Галичини. З'ясовано економічні, культурні та ідейні засади функціонування цих товариств, їхні стратегії формування ринку літургійних виробів, а також значення духовної солідарності у підтримці вітчизняного промислу. Простежено, як через організацію власної церковної промисловості духовенство сприяло утвердженню українського художнього стилю в параментіці та сакральному мистецтві загалом. *Мета статті* — висвітлити торгівельно-виробничу діяльність українських священичих спілок у контексті дослідження української параментики, зокрема окреслити роль цих комерційних утворень у піднесенні її розвитку в Галичині кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. та у формуванні українського маркера в церковному мистецтві. *Об'єктом* дослідження є історико-культурні аспекти функціонування священичих торговельно-промислових товариств, а *предметом* — їхня продукція: літургійне шитво та церковно-обрядові тканинні вироби.

Дослідження ґрунтується на документальних виданнях спілок, галицькій періодиці початку ХХ ст. та польових обстеженнях авторки в церквах Львівщини й Івано-Франківщини. З'ясовано, що діяльність священичих спілок «Ризниця» і «Достава» поєднала господарську ініціативу з культурно-духовною місією, сприяючи відродженню традицій українського сакрального мистецтва.

Ключові слова: церковне мистецтво, параментика, Галичина, священичі спілки, «Ризниця», «Достава», український стиль.

Olha OLIYNYK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7292-3264>

Candidate of Arts (Ph.D), Researcher at the Folk,

Art Department of Ethnology Institute

of the National Academy of Sciences of Ukraine,

15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: oliao1610mac@gmail.com

THE CLERICAL ASSOCIATIONS «RYZNYTSIA» AND «DOSTAVA» AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN LITURGICAL TEXTILE ART IN GALICIA (LATE 19th — EARLY 20th CENTURY)

The article analyzes the activities of the clerical trade and industrial associations Ryznytsia (Sambir) and Dostava (Stanyslaviv — Lviv), which played a leading role in the development of Ukrainian church art in Galicia during the late nineteenth and early twentieth centuries. It explores the ways in which the clergy, through the establishment of their own ecclesiastical industry, contributed to the consolidation of a national artistic style in vestment design and sacred art more broadly.

Purpose. The study aims to highlight the trade and production activities of Ukrainian clerical associations within the context of ecclesiastical textile studies, particularly to define the role of these commercial organizations in the development of Galician liturgical art and in shaping a distinct Ukrainian identity in church aesthetics.

The *object* of the research is the historical and cultural dimensions of the functioning of the clerical trade and industrial associations Ryznytsia and Dostava. The *subject* is their production — liturgical embroidery and textile items used in church ritual practice.

Chronological and Geographical Framework. The chronological scope corresponds to the period indicated in the title (late 19th — early 20th century). The geographical coverage includes the territories of modern Lviv, Ivano-Frankivsk, and Ternopil regions.

The *source* base comprises periodicals and promotional publications of the clerical associations, Galician press materials, archival documents, and reference literature. The study also draws upon artefacts from museum collections (LMIR, MEKhP, TKM, IFHM) and the author's field surveys in churches of Lviv and Ivano-Frankivsk regions.

Methods. Historical, comparative, and art-historical methods were applied to analyze the creative practices of the associations' designers and embroiderers and to assess their contribution to the evolution of Ukrainian ecclesiastical art.

Results. The research demonstrates that the activities of Ryznytsia and Dostava not only stimulated the revival of Ukrainian sacred art traditions but also strengthened the sense of cultural self-awareness among the clergy and artisans. These associations became important agents in the formation of a national style in church textiles and liturgical embroidery, contributing significantly to the artistic heritage of Galicia.

Keywords: church art, liturgical textiles, Galicia, clerical associations, Ryznytsia, Dostava, Ukrainian style.

Вступ. У XIX ст. на галицьких землях монополія у сфері літургійних тканин і шитва перебувала у руках іноземців, переважно євреїв та західноєвропейських купців. Стильові засади західноєвропейського мистецтва активно проникали в українське церковне мистецтво, що призводило до поступової втрати його самобутності. Австрійський уряд взяв під контроль усю торгівлю церковними виробами, що значною мірою вплинуло на розвиток ремесла й торгівлі.

Проблемою наявних численних комерційних фірм, що спеціалізувалися на продажі й виготовленні церковних речей, була їхня розпорошеність, відсутність спільних цілей і стратегічного бачення розвитку церковного мистецтва. Кінець XIX ст. дещо змінив ситуацію у Галичині: новий поштовх у розвитку промисловості та політично-історичні передумови сприяли створенню церковних товариств, які б охоплювали весь продаж богослужбових виробів для українських церков, надавали можливість індивідуального вибору дизайну та матеріалів, забезпечуючи водночас більшу однаковість і контроль якості виробів.

Мета статті — висвітлити торгівельно-виробничу діяльність українських священничих спілок «Ризниця» (Самбір) та «Достава» (Станіславів — Львів) у контексті дослідження української параментики¹, зокрема окреслити роль цих комерційних утворень у піднесенні її розвитку в Галичині кінця XIX — першої третини XX ст. та у формуванні українського маркера в церковному мистецтві.

Об'єктом дослідження є історико-культурні аспекти функціонування священничих торговельно-промислових товариств, а *предметом* — їхня продукція: літургійне шитво та церковно-обрядові тканинні вироби.

Діяльність галицьких церковних спілок «Ризниця» і «Достава» — маловідома сторінка у мистецтвознавстві, досі не віднайдені й не опрацьовані їхні архіви. Основними джерелами реконструк-

ції їхнього розвою стали спілчанські інформаційні та рекламні видання, наприклад, «Торговельний вістник «Ризниці»», який щоквартально з 1908 р. [4] інформував духовенство і громадськість про асортимент та обсяги торговельно-виробничої діяльності товариства; бюлетень «Вісті з «Достави»» — мав подібне призначення; добре візуалізували товар і продукцію щорічні ілюстровані цінники «Ризниці» [5; 6] (цінники «Достави» не ілюстровані). Матеріали названих видань, зокрема листування з клієнтами і подяки, дають уявлення про масштаб охоплення галицьких (і не тільки) парафій діяльністю тої чи іншої спілки. Активне зацікавлення викликала мета й діяльність священничих спілок в українського духовенства та громадськості, особливо гострі дискусії яких в 1909—1910-х рр. висвітлювали галицькі часописи «Діло», «Нива», «Львівські єпархіальні відомості» та інші.

У дослідженні використані артефакти музейних колекцій (ЛМІР, МЕХП, ТКМ, ІФХМ) та матеріали польових обстежень авторки храмів Львівщини й Івано-Франківщини. Вперше у науковий обіг введені атрибутовані церковні тканини та священниче облачення спілок «Ризниця» (Самбір) і «Достава» (Станіславів-Львів).

Методологічну основу становлять історичний, порівняльний і мистецтвознавчий методи, які дали змогу здійснити аналіз творчої практики спілчанських дизайнерів і вишивальниць та визначити її внесок у розвиток вітчизняного церковного мистецтва.

Основна частина. Наприкінці XIX — на початку XX ст. по селах Галичини мандрували агенти переважно єврейських фірм, які продавали неякісне священниче облачення і богослужбові речі для українських церков за завищеними цінами. «Ці агенти, — як зазначав часопис однієї з церковних спілок, — зверталися передовсім до церковних провізорів і старшини братств, та при чарочці підсували їм до підпису накладні за вибраний і закуплений товар, оцінений на 100—200% дорожче його справжньої вартості. Це можуть підтвердити сотні з кругів духовенства» [4, с. 1—2].

Такі зловживання стали однією з причин заснування 1893 р. «Товариства для виробу і торгівлі риз церковних у Самборі». Організацією товариства зайнялися тодішні катехити Самбора — оо. Франц

¹ У науковій європейській літературі термінами «параментика», «парламенти» означають літургійні тканини і священниче облачення у латинському обряді Літургії [1; 2], цими поняттями також послуговувалися дослідники в Галичині [3]. У цій публікації авторка користується цим терміном як короткою синонімічною формою до «церковні»/«сакральні тканини», «літургійні шати», «священниче облачення».

Іл. 2. о. Теодор Ріпецький (з дружиною) — один із засновників Товариства «Ризниця» у Самборі (опубл. URL: <https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/badoryj-duhom-spohad-pro-o-myroslava-ripetsko-ho-1889-1974-r/>)

Рабій, Теодор Ріпецький і Іларіон Гмитрик² (іл. 1). У короткий час дирекція доволі енергійно налагодила торговельні зв'язки із закордонними фабриками, привезла необхідні матеріали, задіяла місцеві кадри до рукодільні й уже наприкінці вересня 1893 р. розпочала власне виробництво.

Асортимент товарів охоплював тканини різних гатунків (адамашок, аксамит, вельвет, атлас, шовк, півшовк, сукно, фуляр, ширтинг, кретон, сатин, мора, батист, перкаль, шовк, перетканий срібним або золотим шихом), нитки для гапту та так звані *шмуклерські*³ вироби — оздоблювальну фурнітуру: шихові, шовкові, позолочені, золоті галуни, мереживо, хрестики, кутаси, френзелі, шнури. Усе це закуповувалося товариством як на місці, так і за кордоном.

² Заходом трьох засновників відбулися перші збори 25 травня 1893 року, на якому були присутні священники і світські особи. На зборах обговорили і прийняли статут Товариства [4, с. 1—2].

³ Шмуклерські — заст. назва позументні. Позумент — гаптована сріблом або сухозліткою тасьма, шнур, бахрама тощо для оздоблення одягу, м'яких меблів і т. н.; галуни.

До роботи в майстерні передусім залучали родини самбірських священників — переважно вдів і сиріт. Таким чином священича спілка виявляла опіку й соціальну турботу про цих людей. У перший рік існування товариства працювало лише п'ять робітниць, які виготовляли виключно церковні ризи. Згодом кількість постійно найнятих майстринь зросла до десяти і більше осіб [5, с. 3]. Вони виконували різноманітні ручні роботи — золоті, срібні та шовкові гапти, шовкову аплікацію, мереживні й «пацьоркові» (бісерні) оздобу. Для виконання висококваліфікованих кравецьких робіт і машинної вишивки майстерня була обладнана відомими німецькими швейними машинами «Зінгер».

Серед церковних виробів самбірського товариства, згідно з цінником 1896 р., у розділі «Ризи церковні» значаться: антипедії, бальдахіни, бурси, воздухи, дальматики, завіси, заслони, ілитони, колпаки, обойчики, обруси, плащаниці, покрівці на дарохранильницю та аналой, покривала на тетраподи і проповідниці, ручники (*гумерали* і *компорали*), смушки, стихарі (підризники), фелони грецького крою з «приборами» (єпитрахиль, пояс, нараквиці, воздух і два маленькі покрівці), хоругви хресні, фани (*прапори*), шалі для обходу з дарохранильницею, шмуклерські вироби — хрести великого формату до фелонів і менші до єпитрахилів тощо [6, с. 9—17].

До розвитку товариства чимало присприяли єпархіальні консисторії, які у своїх вісниках рекомендували самбірські вироби та давали доручення церквам і церковним братствам ставати його членами [7, с. 2782; 8, с. 6236]. Завдяки рекламі в газетах і приватним листам до духовенства дирекція намагалася привернути увагу загалу до нового промислово-торговельного об'єднання, долаючи всілякі перепони (передусім фінансові), а також усуваючи тінь недовіри й упередженості.

Протягом перших трьох років Товариство у Самборі виготовляло тільки церковні ризи. Згодом воно розширило асортимент склади і торгівлю на церковний посуд, килими і книги; відповідно в 1898 р. змінило назву на «Ризниця» (тобто склад різноманітної церковної утварі). Уже 1899 р. «Ризницею» було закуплено магазин Антонія Ольшевського в Перемишлі для майбутньої торгівлі. Збільшивши протягом кількох років фондовий капітал і налагодивши виробництво, з 1 січня 1900 р. «Ризниця» відкри-

ла ощадний відділ і розпочала будівництво величавої кам'яниці у Самборі (іл. 2).

Переслідуючи головні цілі свого заснування — перебрати ініціативу у торгівлі літургійними виробами та забезпечити українські церкви якісною і доступною продукцією, Товариство поступово розширювало мережу своїх магазинів і відкривало філії у великих єпархіальних містах Галичини. З цією метою «Ризниця» викупила три фірми своїх конкурентів — в Перемишлі (А. Ольшевського), Львові (М. Димета) та Станіславові (Т. Стахевича)⁴. Вироби цих конкурентів були не лише гіршими за якістю, а й на 30—40% дорожчими за аналогічну продукцію «Ризниці», хоч звично й пристосовували ціни до її цінників. Як доказ такої недоброчесності конкурентів редакція часопису «Ризниці» наводить приклад з купівлею однієї фірми, на складі якої не знайшлося жодного фелона з доброякісною фурнітурою, до якої належали золочений галон, тривка підшивка, золочені гаптовані хрестики та медальйон на плечах. Як зазначалося: «... для нефахівця це не складає різниці, але вона може бути велика. Наприклад, фелон з певної тканини, обшитий звичайним дешевим шиховим гальоном, з хрестиками з гальону, з легкою підшивкою і нашитим на плечах хрестом коштує, припустимо, 80 К. Однак, фелон з такої ж тканини, з золоченими гаптованими хрестиками, з кльотовою підшивкою, медальйоном ІХС або іконою буде коштувати 140 К. Крім того, тканини на фелони в однакові vzори бувають шовкові або півшовкові, їхню якість відрізняють тільки фахівці. Якщо фелон з півшовку коштує 100 К., то з шовку того ж vzору і з тими ж додатками — на 30 К. дорожче. Слід звернути також увагу, що наші фелони величаві, широкі, ніде не штуковані — а зазначаємо це для того, що фелон можна вишити з 6 метрів, але скупий, штукований (у одній нами закупленої конкуруючої фірми ми знайшли всі заготовлені тканини тільки по 6 м на фелон). Фелони «Ризниці» є з 7 або 7,5 м» [4, с. 5].

⁴ У 1904 р. закуплено торгівлю церковних речей Михайла Димета у Львові на ринку № 20, де й було розміщено філію «Ризниці». У 1905 р. засновано філію в Станіславові, а в березні 1906 р. — у Перемишлі. У 1907 р. закуплено sklep Теодора Стахевича в Станіславові, а в 1908 р. придбано будинок у Львові на ринку № 43, куди невдовзі перенесено філію.

Іл. 1. Крамниця товариства «Ризниця» в місті Самборі (опублік. Тимків С. Діяльність Товариства «Ризниця». Апологет. Матеріали II Міжнародної наукової конференції «Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво», м. Львів, 24—25 листопада 2010 р. Львів: Львівська Духовна Академія, 2010. № 1—4. С. 28)

Інший приклад нечесного заробітку конкурентів, наведений «Ризницею», стосувався виготовлення хоругв і прапорів — зокрема підміни вищого гатунку адамашку нижчим (тим, що в «Ризниці» називався «легким адамашком»): «...оскільки найкращих тканин вони не мають в продажі (тай не потребують), вироби з нього візьмуть ту ж ціну. За легкий адамашок вживають вони погані неякісні тканини, які «Ризниця» взагалі не використовує для церковних шат. Подібна ситуація і з іконами для хоругв і прапорів: на викуплених складах конкуруючої фірми знаходилися живописні заготовки ікон, низького професійного рівня, наполовину дешевіші, ніж «Ризниця», яка не бажала заповнювати церкву богомазами. А щодо оздоб (френзля, шнурів, окуття) — то таких гарантовано якісних виробів як «Ризниця» не зможе надати жодна фірма. Не дивно, що конкуренти з легкістю опускали 3—4 крони на штуці, ніби доказуючи, що їхній товар дешевший, а «Ризниця» — здирає зайве» [4, с. 5].

Товариство постійно дбало про високу якість матеріалів і виконаної роботи. З цією метою дирекція і провідні фахівці відвідували виставки за кордоном, де можна було ознайомитися з передовими європейськими досягненнями у ткацькій галузі, налагодити контакти з відомими виробниками та продавцями параментики у Ліоні, Парижі, Відні, Берліні, Кракові, Варшаві, Кросно, Празі. Наприклад, існують записи про поїздки директора фірми п. Ткача на закупівлі до Гданськ та Вільна [9]. А ще відомі машини «Зін-

Іл. 3. Ілюстрований Цінник «Ризниці» в Самборі (Філадельфія, 1912)

Іл. 5. Фелон похоронний; шовк. адамашок, гаптування металевими нитками, лелітки. 1910-ті рр. «Ризниця» в Самборі, с. Старий Витків Радех. р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

Іл. 4. Вишиті епитрахілі з Ілюстрованого Цінника «Ризниці» (Філадельфія, 1912. С. 15)

гер» для шиття і гапту на початку XX ст. спроваджував із Німеччини та продавав у Самборі зі складу «Ризниці» Герман Гольдберг [4, с. 14].

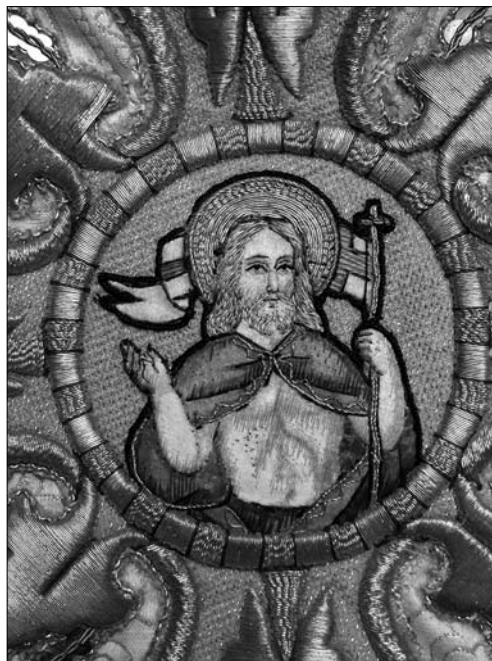

Іл. 6. Хрест на опріччі фелону з «ритого» оксамиту; гаптування металевими нитками по карті. 1910—1920-ті рр. «Ризниця» в Самборі, с. Бистриця-Нагуєвичі Дрогоб. р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

Від першого року існування самбірське священиче товариство розсилало по українських єпархіях і за кордон безкоштовні цінники, де детально представ-

Іл. 7. Хрест на опліччі комбінованого фелону; адамашок, гаптування металевими нитками по карті. 1910—1920-ті рр. «Ризниця» в Самборі. Львівщина (ЛМІР). Фото О. Олійник

Іл. 9. Фрагмент оплічного хреста з Воскресінням; гаптування металевими нитками по карті, корекція шовковими стібками аплікованого лику. 1920-ті рр. «Ризниця» в Самборі, м. Тернопіль (ТКМТ). Фото О. Олійник

Іл. 8. Фелон; шовк. адамашок, гаптування металевими нитками по карті. 1920-ті рр. «Ризниця» в Самборі, м. Тернопіль (ТКМТ). Фото О. Олійник

Іл. 10. Хрест на опліччі фелону; шовк. адамашок, гаптування металевими нитками по карті, кольоровим шовком. 1920-ті рр. «Ризниця» в Самборі, с. Княжпіль Ст.-Самб. р-н Львів. обл. (польові матеріали авторки). Фото О. Олійник

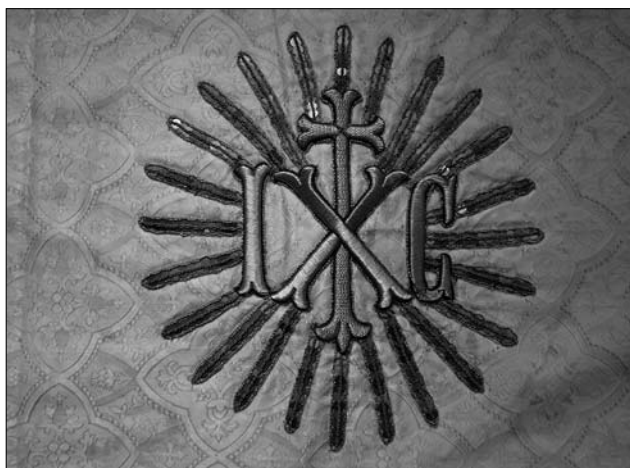
ляло всі види послуг та товарів (іл. 3, 4). Щорічні цінніки «Ризниці» переконливо засвідчують, що керівництво спілки проводило лояльну цінову політику щодо клієнтів: тканини, фурнітура і оздоблювальні

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 6 (186), 2025

роботи підбиралися згідно з побажаннями замовників — від елементарних за помірні ціни, до вишуканих, високохудожніх, за додаткову доплату. Майже на весь асортимент церковних виробів пропонували-

Іл. 11. Суконка на дарохранильницю (облога ніжки); ада-машок, гаптування канителлю і шихом по карті. 1910—1920-ті рр. «Ризниця» в Самборі. Львівщина (ЛМІР). Фото О. Олійник

Іл. 12. Шаля зі звіздицею для обходу з дарохранильницею; адамашок, гаптування металевими нитками, лелітки. 1900-ті рр. «Ризниця» в Самборі, с. Нагірці Кам'ян.-Буськ. р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

Іл. 13. Шаля для обходу з дарохранильницею; шовк. адамашок, машинна вишивка тамбурним швом кольоровим шовком. 1910-ті рр. «Ризниця» в Самборі, с. Княжпіль Ст.-Самб. р-ну Львів. обл. (польові матеріали авторки). Фото О. Олійник

ся 4—5 варіантів ціни, а різниця вартості одного і того ж виробу могла становити у 10 і більше разів.

На подорожчання шат особливо впливало використання дорогих закордонних тканин — наприклад, французьких з написами (типу *pallia litterata*), «ри-того» аксамиту, суто шовкових або перетканих золотим чи срібним шихом (іл. 5, 6). Дорого цінувався ручний гапт шовком і металевими нитками на сакральних нашивках до фелонів (рідше покрівців) — хрестоподібні та медальйонні сюжетні композиції (іл. 7, 8, 9, 10). Багатші замовники могли собі дозволити оздобу з ліонських золотих галунів (галонів), мережива, буліонових (золочених) френзелів, гаптованих золотою ниткою хрестиків та «звіздиць» (іл. 11, 12, 13).

На більшості своїх виробів «Ризниця» використовувала нашивки з логотипом «Товариство „Ризниця“ в Самборі»⁵. Кілька з них вдалося виявити на виробках при обстеженні церковних шат в церквах Самбірщини, Золочівщини, Коломийщини, Городенківщини та інших (іл. 14).

Крім двох вищезгаданих завдань «Ризниці», було ще й — допомагати вдовам і сиротам священників, надаючи їм можливість заробітку та відраховуючи 40% із чистого річного доходу на підтримку таких родин у трьох єпархіях (Львова, Станіславова та Перемишля), а також на допомогу бідним парафіям та інші добродійні цілі⁶. Наприкінці 1907 р. у середмісті Самбора розпочалося будівництво «Пріюта» для вдів і сиріт по священниках, кошти на який відкладалися впродовж 14 років — ще з часу заснування «Товариства для виробу і торгівлі риз церковних».

⁵ Для розрізнення аналогічних виробів різних фірм при виробництві були введені обов'язкові спеціальні охоронні марки. У Галичині, як і на всій території Австро-Угорської імперії, вони були узаконені цісарським указом від 1880 року. Охоронною маркою вважався підпис підприємства у вигляді повної його назви, умовного скорочення, аббревіатури чи графічного знака [10, с. 6].

⁶ Це доводять виплати тов-ва за 14 літ: вдовам і сиротам по священниках за роботу — 95686 К.; вдовам і сиротам по священниках як допомога — 16602 К.; як дари церквам і бурсам готівкою — 8150 К.; як дари церквам і бурсам в утварі — 7200 К.; на притулок для вдов і сиріт священників — 35989 К.; на дім Службениць в Самборі — 9036 К.; до фонду занедужалих робітниць — 12983 К.; занедужалим робітницям — 1229 К. Разом — 186877 К. [4, с. 4].

В 1901—1902 рр. у рукодільні, яка діяла у власному будинку товариства в Самборі, постійно працювало 16 робітниць (серед них 4 вдови та 9 сиріт), одна гафтярка і дві сироти, які виконували обов'язки продавчинь у крамниці. Майстерні розташовувалися у трьох просторих кімнатах, а робочий день тривав із 8:00 до 12:00 та з 14:00 до 18:00. Товариство також заснувало для свого персоналу фонд забезпечення на старість і в разі втрати працездатності. Однак, у 1906—1907 рр. кількість робітниць скоротилася до 12 осіб, а 1910—1911 рр. — до 10 (4 вдови і 6 сиріт) [11, с. 5]. Ймовірно, зменшення штату пояснюється тим, що частину замовлень почали виконувати філії. Товариство залучало до співпраці, за власний коштом, місцеві жіночі організації, зокрема Львівське товариство жінок «Жизнь», яке виконувало ремонтні та ручні роботи для львівської філії [12, с. 4].

Упродовж багатолітньої діяльності самбірська священніча спілка сумлінно і наполегливо виконувала свої завдання, що засвідчує зростання кількості її членів, товарообігу та майнового стану. Для порівняння: у перший рік діяльності спілка налічувала 118 членів із паями на суму 2980 крон, а в 1908 р. — уже 1148 членів із капіталом 51625 крон. Товарообіг за цей час зріс із 25532 до 309598 крон (більш ніж у десять разів), а майновий стан — із 25328 до 661961 крон [4, с. 3]. Із 1905—1906 рр. серед клієнтів «Ризниці» з'явилися парафії з Америки та Угорщини, а в резолюції загальних зборів за 1910 р. йшлося про відкриття ще однієї філії — у Сяноку [12, с. 4]. На початку 1913 р. відкрито комісійний склад товарів «Ризниці» в Ліску, що обслуговував навколишні парафії — Ліска, Сянока, Устрік і Балигорода [13, с. 7] (Перемиська єпархія, тепер територія Польщі).

Інформацію про асортимент і обсяги виробництва самбірська спілка регулярно публікувала у власному часописі — «Торговельному віснику Ризниці», який із 1908 р. виходив щоквартально [4, с. 1]. Від 1907 р. з'являються ілюстровані цінніки «Ризниці» [14], що дало змогу клієнтам ознайомлюватися з продукцією й замовляти вироби заочно. Про активність такої форми співпраці свідчать численні листи подяки від парохів, надіслані після отримання замовлень поштою.

Важливим чинником зростання популярності «Ризниці» стала її виставкова діяльність та здобу-

Іл. 14. Оригінальна нашивка «Ризниці» на фелоні 1920-х рр. Фото О. Олійник

Іл. 15. Експозиція «Ризниці» в Самборі на львівській виставці у 1909 р. (За репродукцією: *Sprawozdanie z działalności «Ligi Pomocy Przemysłowej»*. Lwów, 1910. S. 268)

ті відзнаки — зокрема, на Першій українській хліборобській виставі у Стрию (1909) [15, с. 21—22], на виставці літургійних предметів у Львові, влаштованій польською «Лігою помочі» (1910) [12, с. 5] (іл. 15), а також на міжнародних виставках у Відні, Карлсбаді, Римі та інших містах.

Не просто відбувалося становлення української церковної промислово-торговельної спілки в умовах гострої конкуренції й не завжди доброзичливого ставлення польського ринку. Проте завдяки професіоналізму, відповідальності та гнучкій ціновій політиці товариство поступово здобуло широку довіру й прихильність замовників, передусім українських.

Іл. 16. Євген Якубович — довгий час очолював крамницю церковних речей кооперативу «Достава» у Станіславові (опубл. Творці музичного Станіславова: Євген Якубович. URL: <https://gk-press.if.ua/x9122/>)

Таким чином, наприкінці XIX — на початку XX ст. священнича спілка «Ризниця» посіла в Галичині провідне місце серед торговельно-кредитних товариств, здобувши авторитет і повагу як у краєвих, так і в закордонних фірм. Згодом, завдяки постачанню фахово виготовленої та водновас доступної за ціною церковної утварі, товариство об'єднало дедалі ширші кола духовенства й церковних братств, що стало запорукою його тривалого розвитку.

В 1905 р. у Станіславові було засновано товариство з обмеженою порукою «Дім торговельно-промисловий „Достава“», створене з ініціативи священників Кліма Кульчицького, Александра Стефановича та Ілярія Паньківського. Його діяльність була спрямована на спеціалізовану торгівлю церковними виробами [16, с. 2]. Маючи спільні цілі з самбірською «Ризницею», станіславівська «Достава» водночас вважала своїм головним завданням згуртувати мистецькі й промислові сили Галичини та захотити їх до створення власних творів. Таке спрямування мало усвідомлений характер і було покликане сприяти розвитку національного мистецтва, «щоб у наших творах, які через засилля чужих фабрика-

тив почали втрачати старий обрядовий дух, зберігався наш своєрідний характер. Загалом, хочемо, щоб руський народ служив Господу, по можливості, своїми власними творами і щоб наші церкви мали у своїх утварах рідний характер» [16, с. 3] (іл. 16).

До «Достави» приєдналися талановиті малярі, які через конкуренцію та утиски польських агентів залишалися маловідомими, а також коло гуцульських різьбярів, мистецтво й технічна вправність яких уже здобули визнання ширшого загалу. Плекаючи справжній український дух у мистецтві, товариство знайомило художників і майстрів зі зразками української орнаментики, рекомендувало дотримуватися особливостей «нашого стилю» в малярстві.

Однак, через віддаленість головних єпархіальних центрів (Львова, Перемишля), станіславівська «Достава» не могла охопити своєю діяльністю всі українські парафії Галичини. Тому 1908 року у Львові відкрили склад товариства, а протягом року заснували філію і перенесли сюди центральне управління⁷. Львівська філія жваво розгорнула торгівлю, і до неї почала звертатися значна кількість священників Львівської і Перемиської єпархій. Згодом «Достава» згуртувала довколо себе здібних художників міста і краю, налагодила зв'язки зі світовими фабриками, зокрема щодо постачання високоякісних шовків, позументної фурнітури тощо (іл. 17, 18).

«Достава» виконувала також роль посередника для церковних комітетів: роботи, які могла здійснювати самостійно (різьблення іконостасів і престолів, малювання, виготовлення священничого облачення, літургійних тканин, богослужбового посуду, а також різноманітні відновлювальні роботи), товариство виконувало власними силами, решту — доручало знайомим художникам. Усе це робилося задля того, щоб церковні громади не поклалися на сторонніх і непевних агентів. Спілка вперше запровадила у церковну торгівлю твори малярства — ікони, образи до віктарів, мальовані плащаниці та образи для хоругв.

Незважаючи на те, що виготовлення літургійних шат не було пріоритетною галуззю виробництва «До-

⁷ В липні 1909 року загальні збори товариства змінили статут, перенесли центральну управу у Львів, а в Станіславові залишилася філія. В червні 1909 року було закуплено церковну торгівлю в Спожарської, клієнти якої залишилися і після відкриття складу «Достави». Таким чином, товариство розширило коло замовників.

стави», здобутий живописцями, сницярями та талановитими різьбярями авторитет і добропорядні стосунки з клієнтами сприяли поширенню довіри й до нової продукції церковного товариства. Важливою подією для «Достави» стало відкриття навесні 1910 р. власної кравецької майстерні. До цього часу всі кравецькі роботи виконувалися за домовленістю з окремими майстрами або приватними особами. Такий спосіб виробництва виявився неефективним: якість виконання робіт була нерівномірною, а терміни — не завжди дотримувалися. З огляду на це керівництво товариства найняло професійну кравчиню із групою вправних жінок і заснувало власну майстерню. Це дало змогу організувати процес пошиття й гаптування (фелонів, хоругов тощо) узгоджено — з урахуванням затверджених зразків крою, сумлінно і в установлені строки. Звісно, конкурувати з «Ризницею» — ні за професійним рівнем, ні за масштабом діяльності — новостворена майстерня, яка лише набирала потенціалу, ще не могла.

Підтримуючи власне виробництво у сфері церковного облаштування, «Достава» звертала увагу замовників на традиційні ткацькі вироби. Для храмів виготовляли великі й менші вовняні килими (розміром 3 x 2 м та 2 x 1,3 м) за народними зразками Гуцульщини й Поділля, популярними в галицьких оселях. У різноманітних тканин для облаштування храму — покривал на аналой, тетрапод тощо — використовували мотиви з гуцульських запасок: на темно-червоному тлі розміщували різнобарвні візерунки, часто переткані сріблястою ниткою.

Спілка активно розширювала свою діяльність у львівських і станіславівських парафіях, де швидко зростало коло клієнтів і вкладників⁸. Наявність достатнього власного капіталу дала змогу значно здешевити товари, а відтак — привабити нових замовників. Товариство виступило з широкою програмою

⁸ На початок липня 1910 р. товариство налічувало 305 членів, з них, зокрема: священників — 168 (53%), церков і церковних братств — 46 (16%), ремісників, промисловців — 7 (3%). Всі активи товариства станом на 30 червня 1910 р. становили 274483,37 К., а чистий дохід — 1678,90 К. Товариство не мало необхідного власного оборотного капіталу, тому існувало з підтримки Краєвого кредитового союзу. Наявність достатніх власних капіталів, дозволила б розраховуватися з постачальниками готівкою і не сплачувати відсотки, що могло значно здешевити товари.

Іл. 17. Цінник товариства Дім торговельно-промисловий «Достава» (Львів, 1912 р.)

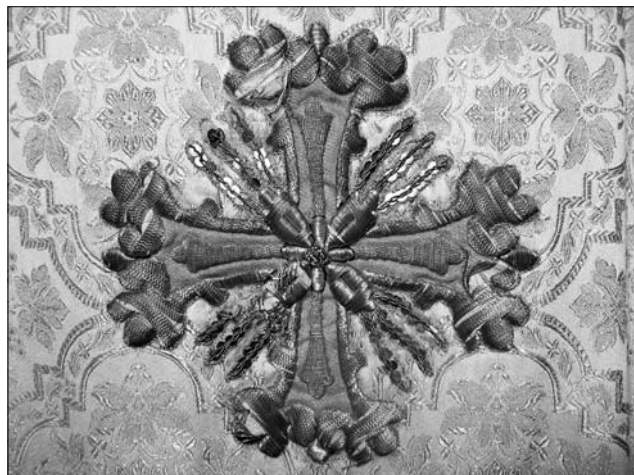
Іл. 18. Фрагмент шовкового адамашку фелона 1920-х рр. «Достава» (Станіславів-Львів), с. Солонсько-Дрогоб. р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

залучення всього духовенства, що сприяло поширенню його впливу на нові галицькі парафії. Так, на прохання духовенства й громадських кіл Перемиської дієцезії 1911 року відкрито філіальний склад «Достави» в Перемишлі. Це дало змогу спрямовувати частину прибутків на підтримку бідніших церков і водночас підтримувати рідних майстрів, розвиваючи самобутнє українське мистецтво та промисел у межах єпархії (іл. 19, 20, 21).

Швидке економічне зростання та активна експансія «Достави» на галицькому ринку неминуче за-

Іл. 19. Оригінальна нашивка «Достави» (Станіславів—Львів—Перемишль) на фелоні 1920-х рр. Фото О. Олійник

Іл. 20. Хрест на опліччі фелону; гаптування металевими нитками по карті, лелітки. 1910—1920-ті рр. «Достава» (Станіславів-Львів), с. Надиби Ст.-Самб. р-ну Львів. обл. (польові матеріали авторки). Фото О. Олійник

Іл. 21. Хрест з Одигітрією на опріччі фелону; машинна вишивка тамбурним швом кольоровим шовком та шихом. 1920-ті рр. «Достава» (Станіславів—Львів). Рогатинський р-н Ів.-Франк. обл. (ІФХМ). Фото О. Олійник

гострили відносини між двома провідними священничими спілками — «Ризницею» та «Доставою». Якщо порівняти хронологію розвитку їхньої струк-

тури на початку ХХ ст., помітимо однакову економічну стратегію, однак, зважаючи на значний розрив у практиці та фінансових здобутках, виразним є інтенсивне зростання останньої. Світло на це явище проливає полеміка на сторінках одного з популярних церковних часописів Галичини — «Ниви», де коментується відповідь дирекції «Ризниці» на закиди, висунуті колом священників у газеті «Діло» [17]. Закиди проти «Ризниці» зводилися до двох моментів: по-перше, товариство при прийнятті членів нібито керується партійно-політичними (москвофільськими) мотивами і пропагує московські друки та видання; по-друге, воно більше піклується про своїх урядників, ніж про мійстерню і вдів. Не вдаючись до спростування, редакція (хоч і зазначає певне перебільшення аргументів) погоджується з їхніми доводами, що суто економічна інституція може однак залежати від партійно-політичного забарвлення [18, с. 31]. Зрозумілою є поведінка провокованих «Ризницею» священників, які зібралися і створили в 1905 р. власне подібне товариство «Достава» в Станіславові. «...Тепер священники можуть користати якісною продукцією побіч «Ризниці», *факт політичного забарвлення якої ми визнаємо*. Конкуренція двох спілок стане контролем і не допустить наживи спритних осіб, як то було в «Ризниці» [18, с. 31].

Таким чином, виникнення «Достави» стало прямою реакцією частини українського духовенства на ідейно-політичну позицію «Ризниці», яку сприймали як інституцію з москвофільськими впливами. Попри спільну мету — підтримку національного церковного промислу — між двома спілками утвердилося суперництво, що мало виразне світоглядне підґрунтя. Змагання за довіру клієнта виходило далеко за межі економічної конкуренції: воно відображало внутрішні ідентифікаційні пошуки українського духовенства Галичини початку ХХ століття. Водночас саме це суперництво, набуваючи форми взаємного контролю й змагання за якість, сприяло піднесенню рівня українського церковного виробництва загалом.

Незважаючи на спільні цілі й завдання обидві церковні спілки залишалися непримиренними конкурентами на галицькому ринку. Однак, більшою проблемою було не це суперництво, чи «партійне забарвлення» дирекції. Патріотично націлене духовенство розгорнуло широке обговорення пробле-

ми становлення українських священничих спілок на сторінках церковних часописів та періодиці Галичини [19, с. 3; 20, с. 8] у першому десятилітті XX століття. Як зазначає один з них: «Сьогодні до цих торгівель немає жодного застереження щодо існуючих в народі і клирі партійних відмін, оскільки мета в них одинакова. Існування їх двох створює позитивну конкуренцію, сприяє їхньому піднесенню, надає клієнтам найбільший вибір якісних товарів, з великими запасами на складах, не до порівняння з приватними» [21, с. 754]. Здавалося б, що при таких піднесених цілях обидвох священничих інституцій, українське духовенство мало би задовільняти всі свої церковні потреби тільки у власних торгівлях, а чужі — назавжди відкинути. Тим часом, проблема полягала в тому, що попри священничі спілки існував і цілий ряд приватних неукраїнських підприємств, які охоплювали своєю комерцією галицькі церкви, і окремі парафії чи то з користі (купити дешевше і на місці), чи то з байдужості ставали їхніми клієнтами. Відомо, що по селах продавали купці, яким уряд не надав дозволу, або вивозилися гірші товари, які не мали збуту в містах. Як приклад, автори дискусії приводять солідарність в латинському клирі, представники якого не заходять до «Ризниці» і «Достави», хоч і захоплюються їхніми творами. «Тому, — закликають вболівальники українського церковного мистецтва, — час останній, щоб проявити загальну солідарність. Раз одні священники потрудилися і ввели до життя такі церковні спілки, то інші мають їх підтримати» [21, с. 757]. За їхнім переконанням, відповідальність за дотримання солідарності з галицькими священничими спілками лягала на духовенство, яке повинно було доносити їхні завдання і навіть зобов'язати у їх підтримці.

Отже, попри ідейне розмежування та взаємну конкуренцію, обидві спілки виявилися важливими чинниками становлення українського церковного промислу. «Ризниця» і «Достава» діяли самостійно, кожна з власним колом клієнтів, способами представлення продукції та засобами її популяризації. Кожна з них виробила власну систему комунікації з клієнтами і стратегію позиціонування на ринку. Якщо «Ризниця» апелювала до традиції та довіри, наголошуючи на багаторічному досвіді, то «Достава» діяла активніше у публічному просторі, використо-

Іл. 22. Хрест з Пантократором на опріччі фелону; «тамбурований» адамашок, гаптування металевими нитками і кольоровим шовком. 1920-ті рр. «Ризниця» у Самборі, с. Долиняни Городецького р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

Іл. 23. Фрагмент хреста з Пантократором; гаптування металевими нитками по карті, корекція шовковими стібками аплікованого лику. 1920-ті рр. «Ризниця» у Самборі, с. Долиняни Городецького р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

вуючи рекламу, символічну мову національної приналежності та морально-етичні аргументи.

У рекламних публікаціях кооперативу дирекція «Достави» формувала образ власної пропозиції як надійної через застереження щодо продажу неякісних та підроблених товарів. Зокрема, повідомляла, що виконання малярських робіт у церквах повинно здійснюватись кваліфікованими особами, а не партачами, та закликала остерігатись інших торговців, що прагнуть «виманити від вас важко запрацьований сирівець» [22, с. 7]. Таким чином, через протиставлення та створення образу недобросовісно-

Іл. 24. Фрагмент хреста з Одигітрією; гаптування металевими нитками, корекція шовковими стібками аплікованого лику. 1920-ті рр. «Достава» (Станіславів—Львів), с. Долиняни Город. р-ну Львів. обл. (ЛМІР). Фото О. Олійник

го «іншого», кооператив спонукав читача обрати його послугу.

Подібно до інших українських торговельних осередків, «Достава» застосовувала різні стратегії представлення національного маркера. У рекламних зверненнях часто підкреслювалася свідомо національна позиція споживача: «Свідомий українець купує церковні річі тільки в кооперативі “Достава”» [23, с. 16]; або ж наголошувалося на підтримці рідного виробництва: «Хто купує у “Доставі”, купує у себе; збільшує народне добро, попирає рідний промисел» [24, с. 4]. В інших випадках акцент робився на унікальності продукції та визнанні заслуг: «Одинок українська кооператива для церковних річей, відзначена медалями і хрестами заслуги на виставах у Римі, Карльсбаді, Одесі, Стрию і Коломиї, під фірмою Дім торговельно-промисловий “Достава”» [25, с. 16].

Змагаючись за вітчизняного клієнта, українські кооперативи «Достава», «Ризниця» та інші свідомо демонстрували свою національну позицію (іл. 22, 23, 24) — зокрема, на вивісках уживали виключно українську мову, без дублювання польської, що викликало гостре невдоволення польського середовища.

Висновки. Національно-культурне та економічне піднесення галицьких українців на початку ХХ ст. і в міжвоєнний період стало важливим чинником розвитку церковного мистецтва краю. Відчутний внесок у цей процес зробили священні торгівельно-виробничі спілки «Ризниця» та «Достава», які, діючи в умовах

складної політичної ситуації та конкуренції з іноземними підприємствами, створили реальні передумови для відродження національних традицій у галузі церковних тканин.

Попри економічні труднощі, обидві спілки виявили високу організованість і розуміння культурно-духовної місії своєї праці. Вони не лише налагодили виробництво літургійних шат і священничого облачення, але й сформували нову художню мову, у якій поєднувалися народна орнаментика, давні техніки шитва та професійна культура виконання. Саме завдяки їхній діяльності параментика Галичини означеного періоду набула ознак і ваги помітного мистецького явища у вітчизняній духовній традиції. У галицьких церквах з'явилися мистецькі літургійні твори, витримані в дусі українського обряду, що сприяли піднесенню величі богослужіння.

«Ризниця» і «Достава» були не лише економічними інституціями, а й осередками духовної єдності українського духовенства. Їхня взаємна конкуренція, що, на перший погляд, мала вигляд протистояння, насправді стимулювала підвищення якості продукції, розширення асортименту та утвердження принципів художньої доброти й стильової цілісності. Творча практика майстрів, дизайнерів і вишивальниць, згуртованих навколо цих товариств, сприяла виробленню національно виразних форм у церковному текстилі. Тканинні вироби й шитво, створені у «Ризниці» та «Доставі», засвідчили високу естетичну довершеність і стали вагомим чинником утвердження української ідентичності.

Отже, діяльність українських священних спілок наприкінці ХІХ — у першій третині ХХ ст. варто розглядати як важливе явище духовного й культурного життя Галичини. Їхній досвід поєднання господарської ініціативи, релігійного служіння і мистецького професіоналізму став помітною сторінкою в історії розвитку українського церковного мистецтва, зокрема галузі параментики.

Умовні скорочення:

ІФХМ — Івано-Франківський художній музей

ЛМІР — Львівський музей історії релігії

ТКМ — Тернопільський краєзнавчий музей

1. Braun J. *I paramenti sacri. Loro uso, storia e simbolismo*. Torino, 1914.

2. Stummel H. *Paramente*. Т. 1—3. München, 1923.
3. Вербицький Л. *Параменти церковні, фелони і вишивки. Вистава Археологічна польсько-руська устроєна во Львові в році 1885*. Львів, 1885.
4. *Торговельний вістник «Ризниця»*. Самбір: Ризниця, 1908. Р. 1. Ч. 1.
5. *Цінник Товариства для виробу і торгівлі риз церковних в Самборі на 1898 рік*. Перемишль: друк. Н. Джулинського, 1897. Р. V.
6. *Цінник Товариства для виробу і торгівлі риз церковних в Самборі на 1897 рік*. Перемишль: друк. Н. Джулинського, 1896. Р. IV.
7. *Товариство для виробу і торгівлі риз церковних в Самборі, і «приют» для вдів і сиріт священницьких. Львівські єпархіальні відомості*. Львів, 1896. Ч. 30.
8. *О основаню «Пріюта» для вдов і сиріт священницьких в Самборі. Вісник єпархії Перемиської*. Перемишль, 1896. Ч. 5, 6236.
9. *ЦДІАЛ України*. Ф. 428. Оп. 1. Спр. 59. 1933 р.
10. *Skorowidz przemysłowo-handlowy Królestwa Galicji*. Lwów, 1906.
11. *Торговельний вістник «Ризниця»*. Самбір: Ризниця, 1911. Р. IV. Ч. XIII.
12. *Торговельний вістник «Ризниця»*. Самбір: Ризниця, 1910. Р. III. Ч. X.
13. *Торговельний вістник «Ризниця»*. Самбір: Ризниця, 1913. Р. VI. Ч. XVIII.
14. *Ценник риз, сосудов и книг церковных товарищества «Ризница» в Самборе (с филиями в Львове, Станиславове, Перемышли)*. Самборъ: з печ. Шварца и Трояна, 1907. 120 с.
15. *Перша українська хліборобська вистава в Стрию. Господар і промисловець*. Стрий, 1909. Ч. 21—22.
16. *Вісти з «Достави»*. Львів: друк. НТШ, 1911.
17. *Діло*. Львів, 1908. Ч. 103.
18. *Всячина. «Ризниця» і «Достава»*. Нива. Львів, 1909. Р. VI. Ч. 1.
19. *Від священничої управи львівської «Достави»*. Діло. Львів, 1909. Ч. 88.
20. *«Достава» у Львові і Станіславові*. Діло. Львів, 1910. Ч. 211. С. 8.
21. *Старший священник. Священничі церковні спілки і священнича солідарність*. Нива. Львів, 1909. Р. VI. Ч. 22. С. 754.
22. *Реклама «Достави»*. Нова Зоря. Львів, 1929. 27 жовтня. С. 7.
23. *Реклама «Достави»*. Нова Зоря. Львів, 1927. 17 квітня. С. 16.
24. *Реклама «Достави»*. Руслан. Львів, 1913. 3 листопада. С. 4.
25. *Реклама «Достави»*. Нова Зоря. Львів, 1927. 24 квітня. С. 16.

REFERENCES

- Braun, J. (1914). *The Sacred Vestments: Their Use, History and Symbolism*. Torino [in Italian].
- Stummel, H. (1923). *Liturgical Vestments* (Vol. 1—3). Munchen [in German].
- Verbytskyi, L. (1885). *Church Vestments, Chasubles and Embroideries. Polish-Ruthenian Archaeological Exhibition Held in Lviv in 1885*. Lviv [in Ukrainian and Polish].
- (1908). *Trade Bulletin of the «Ryznytsia» Society*, 1, 1 [in Ukrainian].
- (1897). *Price List of the Society for the Manufacture and Trade of Church Vestments in Sambir for the Year 1898*. Peremyshl [in Ukrainian].
- (1896). *Price List of the Society for the Manufacture and Trade of Church Vestments in Sambir for the Year 1897*. Peremyshl [in Ukrainian].
- (1896). *Society for the Manufacture and Trade of Church Vestments in Sambir and the «Shelter» for Priests' Widows and Orphans*. *Lviv Eparchial News*, 30 [in Ukrainian].
- (1896). *On the Foundation of the «Shelter» for Priests' Widows and Orphans in Sambir*. *Peremyshl Eparchial Bulletin*, 5 [in Ukrainian].
- Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv (TsDI-AL)*. Fond 428. Inventory 1. File 59 [in Ukrainian].
- (1906). *Industrial and Trade Directory of the Kingdom of Galicia*. Lviv [in Polish].
- (1911). *Trade Bulletin of the «Ryznytsia» Society*, XIII, IV [Ukrainian].
- (1910). *Trade Bulletin of the «Ryznytsia» Society*, X, III [in Ukrainian].
- (1913). *Trade Bulletin of the «Ryznytsia» Society*, XVIII, VI [in Ukrainian].
- (1907). *Price List of Church Vestments, Vessels, and Books of the «Ryznytsia» Society in Sambir (with branches in Lviv, Stanislaviv, and Peremyshl)*. Sambir [in Ukrainian].
- (1909). *The First Ukrainian Agricultural Exhibition in Striy. Farmer and Industrialist*, 21—22 [in Ukrainian].
- (1911). *News from «Dostava»*. Lviv [in Ukrainian].
- (1908). *Dilo*, 103. Lviv [in Ukrainian].
- (1909). *Miscellanea. «Ryznytsia» and «Dostava»*. *Nyva*, 1, VI [in Ukrainian].
- (1909). *From the Priestly Board of Lviv «Dostava»*. *Dilo*, 88 [in Ukrainian].
- (1910). *«Dostava» in Lviv and Stanislaviv*. *Dilo*, 211, 8 [in Ukrainian].
- Senior Priest. (1909). *Priestly Church Societies and Priestly Solidarity*. *Nyva*, 22, VI [in Ukrainian].
- (1929, October 27). *Nova Zoria*. Lviv [in Ukrainian].
- (1927, April 17). *Nova Zoria*. Lviv [in Ukrainian].
- (1913, November 3). *Ruslan*. Lviv [in Ukrainian].
- (1927, April 24). *Nova Zoria*. Lviv [in Ukrainian].